

بررسی تطبیقی هنرهای تزیینی داخل کاخ صاحبقرانیه و بناهای روسیه قرن ۱۸ و ۱۹ میلادی*

فائزه محمدی حاجی آبادی^{۱*}، حبیب‌الله آیت‌اللهی^۲، علی اصغر فهیمی فر^۲

^۱ کارشناس ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

^۲ دانشیار دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

^۲ استادیار دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۱/۴/۱۱، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۱/۷/۲)

چکیده

بشر اولیه دیواره‌های غارها را با توجه به حس زیبایی‌شناسی خود؛ برای برآوردن نیاز شکار و تأمین غذا نقاشی کرد. به تدریج رنگ‌آمیزی و تزیینات، جزئی از فضای داخلی خانه شد و البته به محل سکونت پادشاهان نیز وارد شد. تزیینات داخلی کاخ‌ها با توجه به فرهنگ، هنر و آداب و رسوم هر تمدن متفاوت است. با روابط سیاسی بین کشورها تغییرات بیشتری در فضای داخلی کاخ‌ها دیده می‌شود. مولفه‌های بسیاری مانند ترکیب‌بندی داخلی، گچبری، نقاشی، آئینه‌کاری، تزیینات سنگی و چوبی در کاخ صاحبقرانیه وجود دارد که قابل مقایسه با تزیینات داخلی معماری روسیه است. هدف این پژوهش یافتن شباهت‌ها و تفاوت‌های هنرهای تزیینی معماری داخلی روسیه با هنرهای تزیینی داخل کاخ صاحبقرانیه تهران است. شیوه تحلیلی، توصیفی با استفاده از جمع‌آوری اطلاعات و تحقیق میدانی از کاخ صاحبقرانیه؛ انجام شد که با توجه به مدارک و اسناد موجود تاکنون پژوهشی در این زمینه صورت نگرفته و تنها اشاره‌های کوتاهی به کاخ صاحبقرانیه شده است. هنرهای تزیینی معماری داخلی روسیه تحت تأثیر کشورهای اروپایی قرار داشت. معمار ایرانی با ذوق و سلیقه خود و الهاماتی که از نقاشی و ترکیب‌بندی کاخ‌های اروپایی و روسی گرفته بود، صاحبقرانیه را بازسازی کرد. بنابراین تأثیر هنر روسی در کنار هنرهای اروپایی در این کاخ را نمی‌توان نادیده گرفت.

واژه‌های کلیدی

کاخ صاحبقرانیه، معماری داخلی، بناهای روسیه، هنرهای تزیینی.

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده اول تحت عنوان: «بررسی تطبیقی هنرهای تزیینی داخل خانه‌ها و کاخ‌های قاجار ایران و باروک فرانسه» می‌باشد که در دانشگاه تربیت مدرس به انجام رسیده است.

** نویسنده مسئول: تلفکس: ۰۲۱-۴۴۴۹۳۹۶۴-۰۲۱، E-mail: faezeh.mohammadi@modares.ac.ir

مقدمه

شناخت مولفه‌های تزیینات داخلی کاخ صاحبقرانیه دوره قاجار در مقایسه با مولفه‌های هنرهای تزیینی معماری داخلی در روسیه از جمله گچبری، آیینه کاری و نقاشی دیواری؛ مسئله اصلی این پژوهش است:

۱. هنرهای تزیینی معماری داخلی روسیه تحت تأثیر چه مکتبی با چه ویژگی‌هایی بود؟
۲. معماری داخلی روسیه چه تأثیراتی بر کاخ صاحبقرانیه دوره قاجار داشت؟

هدف این پژوهش یافتن شباهت‌ها و تفاوت‌های هنرهای تزیینی معماری داخلی روسیه با هنرهای تزیینی داخل کاخ صاحبقرانیه تهران دوره قاجار است. فرض بر این است که علاوه بر تأثیرپذیری ایران از اروپا هنرهای تزیینی داخلی روسیه تحت تأثیر مستقیم هنر باروک با ویژگی‌های روسی در قالب یک هنر اشرافی به کاخ صاحبقرانیه تهران منتقل شده است و در این کاخ نیز هنرهای تزیینی به کار رفته تحت تأثیر این هنر قدرتمند به ویژگی‌های ایرانی خود رسیده است. شیوه تحلیلی، توصیفی با استفاده از جمع‌آوری اطلاعات از طریق کتاب‌ها، مقاله‌ها، پایان‌نامه‌ها، اسناد و تحقیق میدانی از کاخ صاحبقرانیه؛ در این پژوهش انجام شد که با توجه به مدارک و اسناد موجود تا کنون پژوهشی در این زمینه صورت نگرفته و تنها اشاره‌های کوتاهی به کاخ صاحبقرانیه شده است.

بشر اولیه درون غارها خانه داشت و دیواره‌های آن را با توجه به حس زیبایی شناسی خود؛ برای برآوردن نیاز شکار و تأمین غذا نقاشی می‌کرد. با ایجاد تمدن، نقاشی و تزیینات جزئی از فضای داخلی خانه‌ها شد. این تزیینات به مکان‌های دیگری نیز که مرکز توجه بیشتر افراد اجتماع بود؛ از جمله عبادتگاه‌ها و کاخ‌ها، اختصاص داده شد. بنابراین محلی که قدرتمندترین فرد اجتماع در آن سکونت داشت خالی از تزیینات نبود. حس زیبایی و برتری در سراسر فضای داخلی این کاخ‌ها موج می‌زد. در طول تاریخ؛ پادشاهان، سعی خود را کردند تا هرآنچه که می‌دانند و می‌توانند قدرت خود را در قالب زیبایی داخلی محل زندگی خود به همگان نشان دهند. ناصرالدین شاه قاجار و تزارهای روس از جمله پادشاهانی بودند که سعی در نمایش اقتدار حکومت خود را داشتند. کاخ صاحبقرانیه در تهران متعلق به دوران قاجار در ابتدای قرن ۱۹ و مجموعه کاخ‌ها در شهرهای روسیه از جمله مسکو متعلق به تزارهای روس؛ نمونه‌هایی با ارزش از نمایش اقتدار حکومت پادشاهان است. البته در این مورد که معماری ایران دوره ناصری بسیاری از تأثیرات خود را از کشورهای اروپایی پذیرفته است شکی وجود ندارد اما به دلیل نزدیکی روسیه به ایران و تعامل شاه قاجار با این کشور در این پژوهش به بررسی تأثیرات احتمالی هنر روسی قرن ۱۸ و ۱۹ میلادی بر معماری داخلی کاخ صاحبقرانیه می‌پردازیم.

۱. مختصری از معماری و روابط سیاسی روسیه و ایران

کلاسیسیزم را در روسیه شاهد هستیم (Ibid, 17). آخرین اجراهای سبک باروک در سن پترزبورگ (لنینگراد) اواخر قرن ۱۸ در **خانه آپاکسین^۱** و **خانه پوشکو^۲** (اکنون بخشی از کتابخانه لنین است) دیده می‌شود. نیمه اول قرن ۱۹ امپراطوری روسیه باعث رشد کلاسیسیزم در معماری شد. استفاده فراوان از آرایه‌های^۳ معماری گذشته در این دوره بسیار دیده می‌شود. بعد از جنگ با ناپلئون در سال ۱۸۱۲ میلادی نماد و تمثیل ارتش در تزیینات معماری غالب شد (Aleksandrov, 1984, 18). سال ۱۸۴۸ میلادی^۴ برای کشورهای مثل فرانسه و آلمان سال بحرانی و پر آشوب بود و تنها روسیه و انگلیس در وضع با ثباتی قرار داشتند. آنها به این نتیجه رسیدند که از بحران داخلی دیگر کشورها تا حد امکان استفاده کنند. نیکلای اول دوران پر قدرت خود را می‌گذرانید و اختلال در وضع اروپا موجب اقتدار بیشتر او شد (بیگدلی، ۱۳۸۷-۸۸، ۶۲). برای روسیه تزاری، ایران می‌توانست زمینه‌هایی مناسب برای توسعه روابط همه جانبه ارائه کند (اسدی کیا، ۱۳۸۹، ۳۴۲). در این دوره، روسیه فرض کرد که به عنوان یک رسالت تاریخی وظیفه دارد

روسیه در قرن‌های ۱۸ و ۱۹ میلادی سبک‌های متفاوتی را در معماری دنبال کرد که اکثر آنها از باروک اروپای مرکزی، فرانسه و آلمان تأثیر پذیرفتند؛ ولی در عین حال ویژگی‌های بومی روسی را حفظ کردند. الگوی معماری روسیه در آغاز قرن ۱۷ از ترکیب‌بندی نامتقارن به متقارن تغییر کرد. از دیگر تحولات مهم معماری روسیه، تغییر تزیینات نمای ساختمان، استفاده بیشتر از ترکیب‌بندی افقی به جای عمودی، افزایش تعداد برج‌ها و سقف‌های سایبانی بود (Aleksandrov, 1984, 16). در اواخر قرن ۱۷، این تحولات مجموعه کرملین مسکو را به سوی سبک شاهانه باروک سوق داد. سبکی که تزیینات تجملی سنگین را به شدت با یکدیگر ترکیب کرد و در مرکزیت کار قرار داد تا یک پیوند عمیق در آثار هنری آن دوره به وجود آید (Ibid). تأکید خط‌های مستقیم، تقسیم‌بندی واضح نمای ساختمان به قسمت‌های مختلف، ترکیب‌بندی متقارن و ارائه ساختمان به عنوان یک بنای مستقل؛ از نکات قابل توجه معماری نیمه اول قرن ۱۸ روسیه بود. اما در نیمه دوم قرن ۱۸ به تصاویر و فرم‌های معماری کهن روی آورد که از این دوره به بعد رواج سبک

سبک‌های به کار رفته در آن وجود دارد که در این پژوهش تا همین اندازه به آن اکتفا می‌کنیم.

ناصرالدین شاه در ماه مه ۱۸۷۳^{۱۰} میلادی عازم سفر اروپا شد و در سن پترزبورگ استقبال شایانی از پادشاه ایران به عمل آمد. در سال ۱۸۷۸ برای بار دوم به اروپا سفر کرد و در روسیه نیز توقف کوتاهی داشت (باباجانی، ۱۳۹۰، ۵۰). ۱۸۸۱ میلادی با سی سالگی سلطنت ناصرالدین شاه و تحول اساسی کاخ صاحبقرانیه مصادف بود. سیاست شرق گرایی روسیه و مورد هدف بودن ایران به عنوان طعمه سیاسی به اوج خود رسیده بود و روس‌ها خواهان دخالت بیشتر در امور داخلی ایران بودند. از طرفی در این زمان به سبک خاص خود در معماری نیز رسیده بودند. طبق شواهد تاریخی ما هیچ سندی مبنی بر تأثیر مستقیم صاحبقرانیه از معماری روس نداریم؛ اما از روی نوع تزئینات معماری و تصاویر و اطلاعات مربوط به آن دوره فرض می‌کنیم که بنای صاحبقرانیه با توجه به دخالت روس در امور ایران و تمایل ناصرالدین شاه به تلفیق سبک‌های غربی از یک منبع الهام قوی همچون سبک رایج در معماری روسیه بهره گرفته است. البته به هیچ وجه تأثیرات احتمالی کشورهای اروپایی از جمله فرانسه و انگلیس را در بنای صاحبقرانیه انکار نمی‌کنیم. در این پژوهش می‌خواهیم طبق فرضیه‌ای که تعیین کردیم؛ شباهت‌ها و تفاوت‌های بنای صاحبقرانیه با معماری روس را بیابیم. شاید بتوانیم احتمال دهیم که معماری روسیه نیز در بنای صاحبقرانیه تأثیراتی را داشته است، برای مقایسه بهتر، یکی از بناهای روسیه قرن ۱۸ و ۱۹ میلادی در نظر گرفته می‌شود.

۲. کرملین

کرملین مرکز تاریخ روسیه؛ در سال ۱۳۴۰ میلادی شکل گرفت. البته اکثر شهرهای روسیه دارای کرملین هستند؛ اما در مجموعه کاخ‌های کرملین مسکو از زمان ساخت آن در قرن ۱۴، سبک‌های مختلفی حضور داشت که توانایی کامل نمایش قدرت تزارهای روسیه را در برداشت. یوری الکساندروف، نویسنده روسی، در کتاب خود مسکو در گذشته و حال؛ کرملین را این طور توصیف می‌کند: «کرملین؛ کار، تلاش و استعداد‌های نسل گذشته روسیه را به نمایش گذاشته و یک مجموعه بی‌همتای معماری، نقاشی و هنرهای تزئینی، کاربردی به کار رفته در بناهای تاریخی است. نمونه‌هایی از مهارت و استادی نقاشان و صنعتگران دستی روسیه در کلیساهای جامع، موزه‌ها و کاخ‌های کرملین به خوبی نمایش داده شده است» (Aleksandrov, 1984, 25).

عمده تغییرات معماری روسیه که از قرن ۱۷ آغاز شد؛ بر روی کرملین تأثیر مستقیم داشت. مجموعه‌های کرملین سرشار از تزئینات به همراه استفاده از ویژگی‌های بومی روسی سبکی خاص را پدید آورد که در نوع خود کم‌نظیر است. اولین تغییر در نما و نقشه ساختمان‌ها و کشیدگی آنها به شکل افقی بود. اکثر ساختمان‌های کرملین در سطح افقی کشیده شده‌اند. ردیف‌های پنجره‌ها در نمای ساختمان صرفاً نشان دهنده تعداد طبقات نیست

کشورهای شرقی و به خصوص ایران را به عرصه تمدن نزدیک کند.^۵ سرانجام اواخر نیمه دوم قرن ۱۹ یعنی در سال‌های ۱۸۹۰-۱۸۷۰ سبک روسی پدید آمد و در روسیه ساختمان‌های زیادی به این سبک ساخته شدند. این سبک ترکیبی بود از معماری کهن روسیه و تأثیراتی که سبک‌های بیزانس، گوتیک، رنسانس، باروک و روکوکو در آن ایجاد کرده بود. البته شرایط محیطی از جمله سیاست روی گردانی از غرب نیز در این میان بی‌تأثیر نبود. ساختمان‌های شورای شهر و موزه تاریخ سن پترزبورگ به سبک روسی ساخته شده‌اند.

از ابتدای دوره قاجار تا زمانی که میرزا آقاخان نوری صدراعظم ایران بود، روابط ایران و روسیه چندان مساعد نبود. در اواسط دوره ناصری توجه سیاستمداران به کشورهای اروپایی و همچنین روسیه جلب شد و در دوره ناصری بود که معماری ایران تا حدودی از رکود خارج شد و ناصرالدین شاه به بزرگترین کاخ ساز تاریخ قاجار تبدیل شد.^۶ طبق گفته مادام کارلا سرنا "حفظ حرمت قصرهای تاریخی پدران از سوی سلاطین گویا جزء آداب و رسوم این سرزمین نیست چون اولین اقدام فرزند بعد از تملک قصرهای گذشتگان این است که میزهای نفیس آن را برداشته و به سلیقه خود تصرفات و تزئینات زیادی در آن انجام می‌دهد" (سرنا، ۱۳۶۲، ۱۹۷). اما ناصرالدین شاه به دلیل علاقه به هنر از این امر مستثنی بود. «او ضمن تعمیر قصور قبلی، کاخ‌ها و قصرهای جدیدی ساخت» (فرهمند، ۱۳۸۵، ۲۴۶). در آغاز نیمه دوم قرن ۱۹ ناصرالدین شاه به تعامل با دولت روسیه تمایل نشان داد^۷ در حالی که این کشور در همین زمان با عثمانی، فرانسه و انگلیس وارد جنگ شده بوده و روسیه شکست خورد و به کشورهای شرقی به خصوص ایران معطوف شد.

عده‌ای از پژوهشگران، دوره قاجار را به سبک‌های متفاوتی تقسیم کرده‌اند. از جمله خانم‌ها رمضان جماعت^۸ و صفی صمغ‌آبادی^۹ در پایان‌نامه‌های خود معماری قاجار را به چهار دوره سنتی، التقاطی، فرنگی‌سازی و انتقال تقسیم کرده‌اند. در این تقسیم‌بندی دوره ناصری از ابتدای سبک التقاطی تا آغاز سبک انتقال ادامه دارد. ما از درستی این تقسیم‌بندی اطمینان کامل نداریم و آن را صراحتاً تأیید نمی‌کنیم؛ اما اگر ویژگی‌های تزئینات داخلی را در این دوره‌ها مورد بررسی قرار دهیم به این نکته می‌رسیم که در ابتدای دوره ناصری، با ورود موج سبک‌های روسی و اروپایی، هنرمندان به تلفیق سنت‌های ایرانی با این سبک‌ها پرداختند. کم‌کم بسیاری از این سنت‌ها را دگرگون کردند و به شیوه‌ای متفاوت ارائه دادند. از این زاویه، شاید نام‌گذاری این دگرگونی‌ها به چهار سبکی که نام برده شد، مناسب به نظر برسد. اما محمدکریم پیرنیا در کتاب سبک‌شناسی معماری ایرانی، دوره ناصری را ادامه شیوه اصفهانی می‌داند و آن را دوره دوم شیوه اصفهانی نام‌گذاری می‌کند. در دوره دوم شیوه اصفهانی با آغاز روابط فرهنگی ایران با غرب، ایرانیان در برابر فرهنگ و تمدن غربی دچار خودباختگی شدند و چون در ایران هم کسانی به این پدیده دامن می‌زدند، روند آن شتاب گرفت (پیرنیا، ۱۳۸۳، ۳۴۳). گودرزی دیباج نیز در کتاب خود (آئینه خیال) ویژگی‌های بسیاری را در تأثیرپذیری معماری قاجار از هنر غرب معرفی می‌کند (گودرزی دیباج، ۱۳۸۸، ۳۱). البته نظرات بسیار دیگری در زمینه معمار قاجار و

۴. مقایسه

در معماری روسیه و قاجار فضاها و اتاق‌ها در عین حال که تعداد قابل توجهی دارد اما پر از تزیینات است و از تنوعی چشمگیر برخوردار است. برای بررسی این تنوع لازم است به هر یک از هنرهای استفاده شده در فضاهای مذکور نگاهی اجمالی داشته باشیم و جهت مقایسه بهتر هر یک از مولفه‌های تزیینی آنها را جداگانه در معرض قیاس قرار دهیم.

۴-۱ نقشه و ترکیب بندی

گسترده‌گی کاخ صاحبقرانیه به شکل افقی است. «صاحبقرانیه به صورت مستطیلی بلند رو به سمت جنوب با ۷۶ متر طول در راستای شرقی به غربی و ۱۷/۵ متر عرض در راستای شمالی به جنوبی احداث شده که نسبت طول به عرض آن بیش از ۴ برابر است» (حکمت، ۱۳۸۷، ۱۱۳). ترکیب اتاق‌ها و تقسیم بندی فضای داخلی صاحبقرانیه به کاخ‌های روسی شبیه است. در طبقه اول صاحبقرانیه سالن بزرگ و بسیار مرتفع تالار جهان نما با دهانه وسیعی معادل دوازده متر جای دارد. پنجره‌های بلند و ارسی‌های تزیین شده آن در جوانب شمالی و جنوبی کاخ گسترده شده است. آنچه در نظر اول در ترکیب بندی جلب توجه می‌کند، تالار اصلی و راهروهای طرفین آن است. در دو طرف این سالن بزرگ، دو راهروی طولانی در امتداد شرقی و غربی کاخ گسترده شده و در آن اتاق‌هایی با کاربردهای گوناگون تعبیه شده است. البته با توجه به تغییرات کاخ، کاربرد اتاق‌ها در هر دوره متفاوت بوده است. همان گونه که در تصویر ۱ مشخص است در این طبقه آرایش نمای داخلی به غیر از تالار آئینه کاری اصلی که به جهان نما معروف است؛ با گچبری‌های ساده تزیین شده است.

تالار اصلی کاخ زمستانی کرملین نیز به تالار اندروف، الکساندروف، گئورگ و تالارهای کاترین متصل شده است. در میان این اتاق‌ها و تالارهای باشکوه؛ تالار گئورگ جایی که انسان از شاهکار و زیبایی تزیینات آن می‌خکوب می‌شود، به دوران پیروزی ارتش روسیه تعلق دارد. بازگشت مجدد به جزییات در تزیینات داخلی را در این تالار مشاهده می‌کنیم (Aleksandrov, 1984, 46). تصویر ۲، نقشه کرملین را نشان می‌دهد که قسمت میانی آن مربوط به کاخ زمستانی است و مکان هر یک از تالارها در آن مشخص است. در ترکیب این کاخ شکل مستطیلی تالارها که شبیه راهروهای بزرگ است جلب توجه می‌کند و هر یک از تالارها به اتاق‌های مجاور ختم می‌شود. البته شاید از نظر تعداد تالارها صاحبقرانیه را نمی‌توان به کرملین شبیه دانست ولی شکل مستطیل کشیده هر دو عمارت کاملاً به یکدیگر شبیه است.

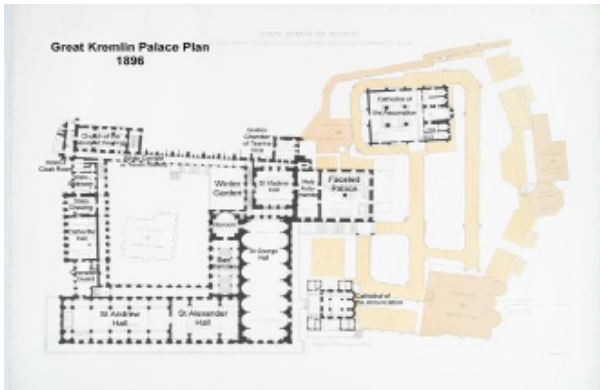
فضای حوضخانه صاحبقرانیه تکرار معماری تالار جهان نما را به همراه تزیینات قاجاری بیشتری دارد.^{۲۰} اتاق‌های راهروهای کناری حوضخانه نیز سبک قاجاری خود را تا حدودی حفظ کرده‌اند و اکنون در قسمت راهروی غربی به ترتیب اتاق کرسی‌خانه، اتاق آثار چوبی و لاک‌ی و اتاق منسوجات قاجار

و ممکن است طبقه‌ای دارای دو ردیف پنجره باشد. ویژگی مهم دیگر، سقف سایبانی ساختمان‌ها است. «در دهه ۲۰ قرن هفدهم یک سقف سایبانی برای برج‌های کرملین از جمله اسپاکایا^{۱۱} ساخته شد که معماران آن باژن اوگورسو^{۱۲} و کریستوفر گلووی^{۱۳} بودند (Aleksandrov, 1984, 16). کاخ زمستانی در میان دیوار جنوبی مجموعه کرملین قرار دارد و در فاصله سال‌های ۱۸۳۸-۱۸۴۹ توسط یک تیم معماری به سرپرستی konstantinton ساخته شده است که در آن زمان به عنوان محل زندگی در اختیار تزار روس بوده است (Ibid, 46). اما عده‌ای عقیده دارند سبک غالب در کاخ زمستانی رکوکو است.

۳. کاخ صاحبقرانیه

از حدود نیمه دوم حکومت ناصرالدین شاه، رواج مسافرت به غرب موج جدیدی از هنر، تمدن و فرهنگ به سوی هنرمندان معمار ایرانی سرازیر کرد که تاکنون برای آنها چندان شناخته شده نبود. «معماران ایرانی هیچ شناختی از سبک‌های هنری غربی نداشتند. عکس‌ها، کارت‌های پستی و توضیحات افراد خارج رفته در این زمینه نخستین منبع الهام آنها در طراحی ساختمان بود» (رمضان جماعت، ۱۳۸۸، ۹۹). صاحبقرانیه نیز از بناهایی است که بعد از مسافرت‌های ناصرالدین شاه به فرنگ تکمیل شد.^{۱۴} این کاخ در ابتدا برای فتحعلیشاه به منظور یک محل برای اقامت بیلاقی بنا شد که به «فی‌آوران^{۱۵}» و بعد از آن به «نیاوران^{۱۶}» مشهور شد. ناصرالدین شاه در سال ۱۲۶۷ ه.ق.^{۱۷} دستور ساخت عمارتی را به علی خان حاجب الدوله به جای عمارت قدیمی داد. این عمارت به جهان نما معروف شد.

در سال ۱۲۹۷ ه.ق.^{۱۸} ناصرالدین شاه به مناسبت سی و یکمین سال حکومتش خود را صاحبقران نامید^{۱۹} و به یحیی خان مشیرالدوله دستور تحول کلی در عمارت جهان نما را داد. ساختمان جدید در دو طبقه بنا شد که این مجموعه را صاحبقرانیه نامیدند. «این کاخ ترکیبی از معماری سنتی ایرانی و اروپایی و دارای تالاری بزرگ و حوضخانه‌ای زیبا با تزیینات آئینه کاری و درهایی با شیشه‌های رنگین است» (ذکا، ۱۳۶۹، ۲۵۳). طبق تصویری که اعتمادالسلطنه در کتاب مرآت البلدان ناصری از تعمیر اولیه کاخ صاحبقرانیه آورده؛ طبقات به شکل ایوان‌هایی که در دوره اول قاجار مرسوم بوده ساخته شده است و اثری از دیوار و سقف شیب‌دار نیست. ستون‌ها نقش اساسی را در نمای ساختمان دارند (صنیع الدوله، ۱۲۵۷، ۱۱۵). اما در تصویری که یحیی ذکا در کتاب خود چاپ کرده؛ نمای کاخ پس از سی سال به کلی تغییر کرده است و دیگر اثری از ایوان و ستون نیست. شکل پنجره‌ها به همان صورت باقی مانده و یک ردیف دیگر پنجره به شکل دایره به همراه سقف شیب‌دار به نما اضافه شده است. اما از این ردیف دوم پنجره در ساختمان کنونی اثری نیست (ذکا، ۱۳۶۹، ۲۵۹). البته در دوره پهلوی اول و دوم نیز تغییراتی در کاخ ایجاد شد؛ با این وجود اشیایی همچون مبلمان، انواع بافته‌های قاجاری، آثار لاک‌ی-از جمله جعبه‌ها، جارها و قلمدان‌ها- آثار خوشنویسی، نگارگری و سوخت اثر هنرمندان ایرانی در کاخ باقی مانده که در جاهای مختلف پراکنده شده‌اند.

تصویر ۲- نقشه کرملین (کاخ زمستانی).
ماخذ: (سایت ماشین زمان کاخ الکساندر، ۱۳۹۱)

تصویر ۱- راهروی غربی صاحبقرانیه که به
تالار آینه منتهی می‌شود.

تصویر ۳- خروجی تالار جهان‌نمای
صاحبقرانیه.

تصویر ۳-۱- ورودی کاخ زمستانی کرملین.
ماخذ: (2012, eemohl)

همدان است. در سبک باروک، تزئینات پر اغراق سراسر فضای داخلی بنا را پر می‌کند. این تزئینات به شکل‌های گوناگون نمود پیدا می‌کند. ما اطلاعاتی از پیشینه گچبری در روسیه نداریم و بررسی ورود آن در تزئینات روسیه نیز از حوزه این پژوهش خارج است. اما آنچه اهمیت دارد؛ در معماری داخلی روسیه، گچبری‌های زیبا و ظریف سراسر فضای داخلی کاخ را پر می‌کند و به زیبایی در کنار سایر تزئینات خودنمایی می‌کند. همان گونه که در تصویر ۴ مشاهده می‌کنیم گچبری‌های زیبا و هنرمندانه تالار الکساندروف فضایی برای خودنمایی سایر تزئینات را فراهم کرده‌است. همان گچبری‌ها در کاخ صاحبقرانیه به شکل ظریفی نمود پیدا می‌کند و با هنرهای سنتی ایرانی آمیخته می‌شود. در تالار اصلی صاحبقرانیه که به جهان‌نما معروف است گچبری‌ها با آینه‌کاری به نحو هنرمندانه‌ای آمیخته شده‌است (تصویر ۵). شباهتی که بین تصاویر ۴ و ۵ دیده می‌شود تقسیم بندی منظم فضای هر دو تالار با گچبری به خصوص در سقف تالار است و تفاوت آنها در آمیخته شدن سایر تزئینات است. سقف جهان‌نما مانند سقف تالار الکساندروف به فضاهای مربع شکل تقسیم شده است با این تفاوت که هیچ آرایه‌ای در این مربع‌ها وجود ندارد

نام‌گذاری شده‌اند. اتاق‌های اختصاصی تزار و ملکه روسیه نیز در طبقه بالای کاخ بزرگ کرملین قرار دارد که اکنون برای امور اداری استفاده می‌شود. این اتاق‌ها از تزئینات زیبا و هنرمندانه است. «مجموعه‌ای از اتاق‌های تشریفاتی کرملین، با درهای ساخته شده از چوب‌های مختلف و بدون استفاده از چسب و میخ در غربی‌ترین نقطه کاخ که به عنوان بخش مهمانی‌های ویژه نامیده می‌شود قرار گرفته است» (Aleksandrov, 1984, 46). در ترکیب‌بندی خروجی تالار جهان‌نما پلکان دو طرفه‌ای دیده می‌شود که نمونه آن را در کاخ زمستانی مجموعه کرملین سن‌پترزبورگ می‌بینیم. تصویرهای ۳-۱ و ۳-۲ این دو پلکان را نمایش می‌دهند. نباید فراموش کرد که پلکان دو طرفه نخستین بار در تخت جمشید دیده شد اما در ایران دوره اسلامی کاربرد آن را نمی‌بینیم تا اینکه در دوره قاجار تحت تأثیر معماری اروپایی وارد معماری ایران می‌شود.

۲-۴ گچبری

گچبری از اجزای مهم تزئینات معماری ایران است و قدیمی‌ترین نمونه بعد از دوره ساسانی، گچبری گنبد علویان

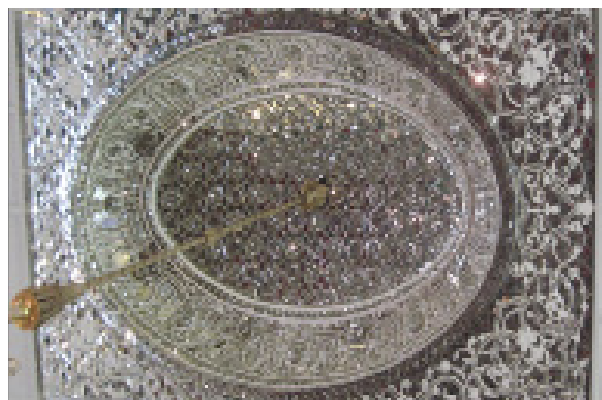
تصویر ۸- یکی از اتاق‌های تزار در کاخ بزرگ کرملین.
ماخذ: (A.S.F,2012)

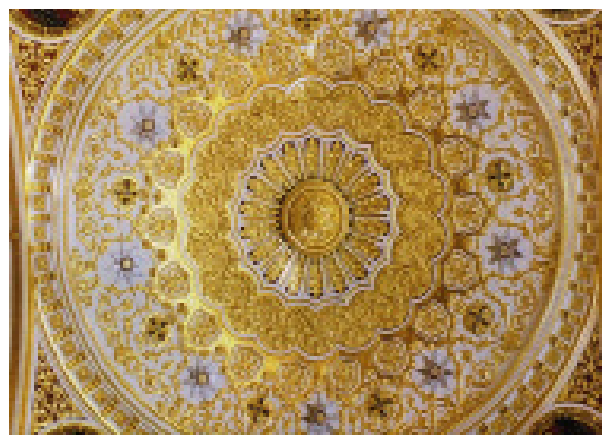
تصویر ۵- تالار جهان‌نما. شاه‌نشین جنوبی.

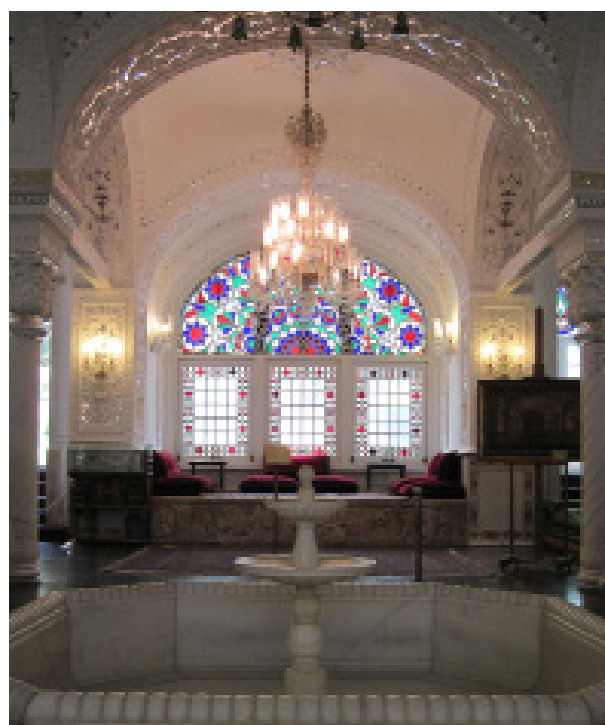
تصویر ۹- اتاق کرسی‌خانه تالار حوضخانه.

تصویر ۶-۱- مرکزسقف تالار جهان‌نما.

تصویر ۶-۲- مرکزسقف تالار الکساندروف.
ماخذ: (A.S.F,2012)

تصویر ۱۰- شاه‌نشین شمالی تالار حوضخانه.

تصویر ۷- گچبری‌های رنگ‌آمیزی‌شده گلویی، سقف و دیوار کرسی‌خانه.

کرملین دیده می‌شود. در تالار گئورگ گچبری با مجسمه سازی مخلوط می‌شود اما در صاحبقرانیه به این شکل مجسمه‌سازی نداریم و فقط در حوضخانه ستون‌های گچبری شده وجود دارد که سرستون‌ها به سبک کورنتی با برگ‌های کنگری تزئین شده‌اند. البته گودرزی دیباج در کتاب آیین‌خیال معتقد است که «گچبری‌های تالار حوضخانه به دستور فرح پهلوی انجام گرفته است» (گودرزی دیباج، ۱۳۸۸، ۲۳۳). همان‌طور که در تصویر ۱۰ می‌بینیم با استفاده از آرایه‌های سنتی ایرانی سراسر ستون‌های این تالار تزئین شده است و شباهتی غیر از گچبری‌ها نمی‌توان با کرملین در آن دید و به دلیل اینکه سند دیگری مبنی بر اینکه گچبری‌های این تالار در دوره پهلوی کار شده‌اند نداریم به دلیل شباهت آنها با آرایه‌های قاجاری و تالار جهان‌نما؛ متعلق به دوره قاجار می‌دانیم. البته اگر بخواهیم به بررسی دقیق‌تر در طراحی گچبری‌ها بپردازیم، بهتر است نمونه آرایه‌های گچبری صاحبقرانیه را با کرملین مقایسه کنیم. با مقایسه تصاویر ۱۱، ۱۲، ۱۳ و ۱۴ به این نتیجه می‌رسیم که آرایه‌های گچبری روسیه هندسی‌تر است و نقوش حیوانی نیز در آن دیده می‌شود؛ اما در صاحبقرانیه نقوش تماماً گیاهی و بیشتر از طرح‌های گلدانی استفاده شده است. طرح‌های صاحبقرانیه پیچیدگی بیشتری دارد و کاملاً برگرفته از طراحی سنتی ایرانی است. نقوش روسی نیز برگرفته از طرح‌های رایج در ارتش روسیه و نقوش مورد علاقه تزارهای روس است.

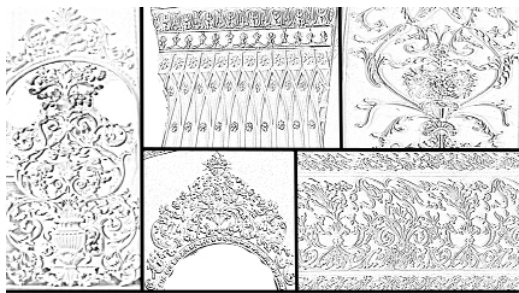
قسمت بالایی سرستونی که در تصویر ۱۱ مشاهده کردیم

دیگر نیز تکرار شده که در تصاویر ۵ و ۴ با کادرهای مربع نمایش داده شده‌است. در جهان‌نما آرایه گلدانی تاج‌شاهی (دقیق‌تر در تصویر ۲۰) و در الکساندروف نمادهای ارتشی است.

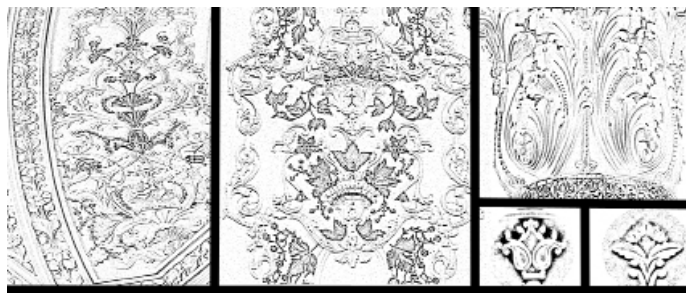
در صاحبقرانیه رنگ‌آمیزی در بین گچبری‌ها فقط در اتاق کرسی‌خانه (تصویر ۹ و ۷) و سقف اتاق مجاور آن که در کنار نقاشی لاک‌ی الحاقی از شیراز قرار گرفته؛ دیده می‌شود. به نظر می‌رسد در اتاق مجاور (اتاق آثار لاک‌ی و چوبی) بعد از الحاق سقف این گچبری‌ها به سبک اتاق کرسی‌خانه ساخته و رنگ‌آمیزی شده است؛ به دلیل اینکه گچبری‌های حاشیه دور اتاق ساده و بدون رنگ است. در کاخ بزرگ کرملین نمونه تلفیق گچبری و نقاشی به شیوه اتاق کرسی‌خانه در یکی از اتاق‌های تزار دیده می‌شود (تصویر ۸). با مقایسه سه تصویر ۸، ۷ و ۹ که نمای کامل کرسی‌خانه را نمایش می‌دهد، می‌توان این‌طور نتیجه گرفت که سه رنگ سبز، قرمز و طلایی در هر دو وجود دارد. در اتاق تزار این رنگ‌ها با شدت بیشتری دیده می‌شود و تقریباً تمام دیوارهای اتاق از نقاشی پر شده و گچبری‌ها برجسته‌تر کار شده است. رنگ طلایی روسی نیز همچنان حکمفرماست. اما در کرسی‌خانه طلایی با سبز آمیخته شده و به تنهایی دیده نمی‌شود. فقط در گچبری‌های حاشیه اتاق این رنگ‌آمیزی دیده می‌شود و فضای استراحت در بین تزئینات وجود دارد. اما در اتاق تزار سراسر زمینه رنگ‌آمیزی شده است.

عنصر تزئینی دیگری که در کرملین خودنمایی می‌کند

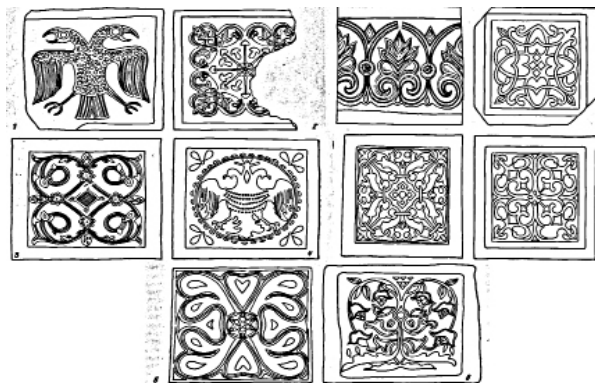
نقش برجسته‌هایی است که به صورت مجسمه در چند تالار

تصویر ۱۲- گچبری‌های تالار و اتاق‌های حوضخانه.

تصویر ۱۱- گچبری‌های تالار حوضخانه.

تصویر ۱۴- نمونه‌هایی از آرایه‌های گچبری در روسیه.

ماخذ: (ПЛАСТИКА, 1991, 61)

تصویر ۱۳- نمونه‌هایی از آرایه‌های گچبری در روسیه.

ماخذ: (ПЛАСТИКА, 1991, 61)

یکی دیگر از سبک‌های نقاشی که در دوره قاجار به یکی از زیباترین شیوه‌ها جهت ارائه آثار نفیس تبدیل شد؛ نقاشی لاکی بود. طبق اظهار نظر فرستادگان و جهانگردان متعددی که در نیمه نخست سده نوزدهم به ایران سفر کردند، ایران در آن زمان بیش از هر دوره دیگری سرزمین نقاشی بود به طوری که «در سده نوزدهم هجری شهر شیراز به کارهای نقاشی در جهان نام‌آور می‌شود. قلمدان‌ها، جعبه‌های آرایش و جلدهایی با نقش گل‌های سرخ را با کاغذ روغنی می‌ساختند» (حاتم، ۱۳۸۲، ۲۶). در کاخ صاحبقرانیه نقاشی لاکی بر روی درها و اشیایی که از دوره قاجار باقی مانده دیده می‌شود. در لاکی تصویر ۱۷ متعلق به یکی از اتاق‌های کنار تالار حوضخانه است. همان طور که گفته شد؛ این تالار سرشار از تزیینات قاجاری است، به طوری که تمام درهای اتاق‌های این طبقه از ساختمان - برخلاف طبقه بالا که سفید و با ویژگی‌های روسی است (تصویر ۱) - به سبک لاکی نقاشی شده است. در تمام درهای تالار مرکزی، غیر از دو در ورودی‌های شرقی و غربی، از همین طرح‌ها استفاده شده است. همان‌طور که پیش‌تر اشاره کردیم درهای تعدادی از اتاق‌های مخصوص کرم‌لین از جنس چوب و بدون چسب و میخ ساخته شده است که شاید در تالار الکساندروف نیز مانند آنها باشد. در تصویر ۴ می‌بینیم که در تالار ممکن است منبت یا حتی گچبری باشد و طبق سایر تزیینات، رنگ‌آمیزی شده است؛ اما با تکنیک نقاشی لاکی نیست. بنابراین نقاشی لاکی بر روی درهای صاحبقرانیه ارتباطی با تزیینات معماری روسی ندارد.

نقاشی سقفی نیز یکی دیگر از نمونه‌های نقاشی لاکی موجود در کاخ‌ها است. در صاحبقرانیه طبق گفته کارمندان کاخ این سقف‌ها به دستور فرح پهلوی از شیراز به عمارت منتقل شده است. صدقیانی در پایان‌نامه خود یکی از این سقف‌ها را این‌طور توصیف کرده است: «از نظر هنر نقاشی عمارت سقف اتاق بار با تیرهای چوبی و تخته‌های منظم پوشیده شده است. در این نقاشی نقوش گل و مرغ، چهره زنان فرنگی و تصاویری از قصرهای اروپایی نشان داده شده که آن را به زبان محلی **مرجوک** می‌نامند و در دوره قاجاریه در شهر شیراز رواج داشته است. تصاویر چاپی زنان اروپایی نیز به صورت چسبانه^{۲۱} درون قاب‌های تزیینی محکم شده و توسط لایه ورنی که در آن دوره غالباً روغن کمان غلیظ بود؛ پوشش داده شده است» (صدقیانی، ۱۳۸۹، ۹). تصویر ۱۸، سقف موزه جهان‌نمای فعلی را نمایش می‌دهد. نقاشی سقف در کاخ‌ها و عمارت‌های روسیه به شکلی دیگر ترسیم شده است. با مقایسه تصاویر، داستان‌های روایی را بر روی دیوارها و سقف‌ها تشخیص می‌دهیم. در تصویر ۱۹، نمای یکی از تالارهای کاخ کاترین را در سن پترزبورگ مشاهده می‌کنیم که سقف آن به طور کامل بر روی آستر گچی نقاشی شده است. زاویه عکسبرداری به گونه‌ای است که کل تصویر سقف برای ما مشخص نیست. آنچه که از ظاهر عکس دیده می‌شود؛ روایت یک داستان است. اتاق دیگری نیز در کاخ کاترین وجود دارد که غیر از سقف، دیوارهای آن نیز کاملاً با نقاشی پوشانده شده و منظره‌ای از

در تصویر ۱۲ دیده می‌شود. همان‌طور که مشخص است بر خلاف شکل‌های آزاد و پر پیچ و خم برگ‌های کنگری؛ از نقوش کاملاً هندسی تشکیل شده است. نقوشی که در تصویر ۱۷ نمونه‌هایی از آن را به خوبی می‌بینیم. شکی وجود ندارد که در بحث طراحی سنتی، معماری ایران پیشینه‌ای طولانی دارد. نمونه آرایه سمت راست تصویر ۱۳ بدون در نظر گرفتن نقوش حیوانی آن؛ شیوه طراحی سنتی ایرانی اما به شکلی متفاوت را تداعی می‌کند. شاید این تفاوت را با توجه به تصویر ۶-۲ (گچبری سقف تالار الکساندروف) بیشتر درک کنیم. در این تصویر نیز می‌بینیم که آرایه‌ها با حرکت سیال و نرم آرایه‌های ایرانی تفاوت دارند. آنچه مشخص است روح حاکم بر آرایه‌های گچبری روسیه از یک الگوی هندسی پیروی می‌کند، چیزی که در طراحی سنتی ایرانی با حرکات نرم پوشیده می‌شود و حرکت چشم در کل کار جریان دارد. به بیانی دیگر این رنگ‌آمیزی است که در گچبری روسیه چشم را به حرکت درمی‌آورد؛ در حالی که گچبری ایرانی نیازی به رنگ‌آمیزی ندارد و طراحی آن به گونه‌ای آرایه‌ها را کنار هم می‌چیند که حرکت ایجاد می‌کند. بنابراین شباهت بین طراحی گچبری ایرانی و روسی فقط در تکرار آرایه‌هایی مانند تاج‌شاهی و نقوش گلدانی مورد علاقه ناصرالدین‌شاه است که در گچبری روسی به شکل آرایه‌های نظامی و کاملاً هندسی خودنمایی می‌کند.

۴-۳ نقاشی

تک‌چهره‌ها در دوره قاجار مهم‌ترین عواملی بودند که هنر نقاشی ایران را تحت تاثیر قرار دادند. «نفوذ سبک اروپایی در نقاشی ایران به قدری زیاد می‌شود که هنرمندان ایران با استفاده از گراورهای رنگی و نسخه برداری از آثار استادان نقاشی رنسانس اصالت نقاشی ایران را از اوایل قرن ۱۹ تا ۲۰ میلادی می‌گیرند» (حاتم، ۱۳۸۲، ۳۳). نقاشی تک‌چهره‌ها در کرم‌لین، در قسمتی از فضای داخلی، مکانی اختصاصی برای آنها در نظر گرفته می‌شد. در تصویر ۴ که نمایی از تالار الکساندروف را ملاحظه کردیم سه پرده نقاشی متعلق به تزار و خانواده او در بالای درب اصلی، مکانی مخصوص به خودش، نصب شده است. نمونه‌های واضح‌تری از این تک‌چهره‌های روسی را در تصویر ۱۵ مشاهده می‌کنیم. تک‌چهره‌ها معروف‌ترین نقاشی‌های دوره قاجار هستند که بر روی پرده‌های بزرگ نقاشی شده و در جاهای مناسب بر دیواره کاخ‌های قاجاری نصب شده است. تعدادی از این پرده‌ها به شیوه‌ای که در تالار الکساندر مشاهده کردیم در کاخ صاحبقرانیه نیز مشاهده می‌شود. در تصویر ۱۶ ملاحظه می‌کنیم که ممکن است محل تابلوها مانند تالار الکساندر تزیین نشده باشد؛ اما این تک‌چهره‌ها به همان سبک اجرا شده است. تنها تفاوت آنها در نحوه لباس پوشیدن است اما سبک ایستادن و نمایش ابزار مورد علاقه در دست افراد از ویژگی‌های سبک نقاشی باروک است که به طور مشترک در تک‌چهره‌های روس و ایران قرن ۱۸ و ۱۹ میلادی قابل مشاهده است.

حوضخانه با وجود اینکه بعداً نصب شده اما در دوره قاجار اجرا شده و همان گونه که در تصویر ۱۸ مشاهده کردیم؛ موضوع واحدی را نمایش نمی‌دهد و مجموعه‌ای از تصاویر کنار هم دیگر است. اما در روسیه، نقاشی سقف و دیوار طبق نمونه تصویر ۱۹

طبیعت را در فضای اتاق وارد کرده‌است. سقف اتاق نیز در کنار گچبری، ظریف رنگ آمیزی شده‌است. نکته مهم دیگر در تفاوت نقاشی سقف کاخ صاحبقرانیه و کاخ‌های روسیه علاوه بر شیوه اجرا و مواد به کاررفته؛ موضوع تصاویر است. نقاشی سقف اتاق

تصویر ۱۵- تک‌چهره‌های روسی قرن ۱۸ و ۱۹ میلادی.
ماخذ: (Karl Brullov, 2012)

تصویر ۱۷- طرح در لاکه
تالار حوضخانه.

تصویر ۱۶- تک‌چهره‌های تالار حوضخانه
صاحبقرانیه.

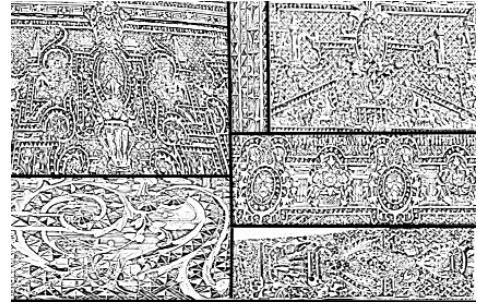
تصویر ۱۹- تالار بزرگ کاخ کاترین در سن پترزبورگ.
ماخذ: (ویکی-پدیا، ۱۳۹۱)

تصویر ۱۸- سقف نقاشی لاکه موزه جهان‌نمای فعلی که
در دوره پهلوی از شیراز منتقل شده‌است.

تصویر ۲۲- حجاری بر روی سنگ شاه‌نشین شمالی حوضخانه (نگارنده، ۱۳۹۱)

تصویر ۲۱- طرح
گلدانی تالار حوضخانه.

تصویر ۲۰- آرایه‌های آینه‌کاری تالار جهان‌نما.

۴-۵ سایر تزیینات (شیشه‌های رنگی، تزیینات سنگی)

از اواسط دوره قاجار پنجره‌ها تحت تأثیر معماری اروپا به شکل چفدهای نیم‌دایره ساخته شد و در آن به سبک ارسی‌ها از شیشه‌های رنگی استفاده می‌کردند که با ارسی‌های مستطیل شکل تفاوت بسیاری داشت. شیوه کار به این صورت بود که «از شیشه به رنگ‌های قرمز، آبی، سبز زمردی و زرد در نوارهای توخالی چوبی برای پنجره‌هایی نیم‌گرد کوچک و پنجره‌های ارسی استفاده می‌شد» (بختیاری، ۱۳۹۰، ۵۴). در صاحبقرانیه تمامی پنجره‌های نمای ساختمان به این شیوه اجرا شده است که نمونه‌ای از آن را در تصویر ۱۰ مشاهده کردیم. در بناهای روسیه از پنجره به شکل محرابی به وفور در نمای ساختمان استفاده شده است؛ اما در منابع موجود؛ نمونه‌ای که مانند ارسی‌های ایرانی از شیشه‌های رنگی در آن استفاده شده باشد را نداریم. پنجره‌های تالار کاترین (تصویر ۱۹) نمونه‌ای از استفاده این شکل پنجره را به نمایش می‌گذارد. همچنین در تصویر ۸ که یکی از اتاق‌های تزار در کاخ بزرگ کرملین را نمایش می‌دهد، برخی از تکه‌های پنجره‌های داخلی اتاق به رنگ قرمز دیده می‌شود و احتمال می‌رود که به خاطر هماهنگی با فضای اتاق رنگ شده باشد.

سنگ در تزیینات معماری نیز نسبتاً کاربرد داشته مانند قطعه‌هایی از سنگ آهن گندمی رنگ یا سنگ مرمر متمایل به سبز که از کوه‌های اطراف شیراز و یا از آذربایجان و یزد تهیه می‌شده است (بختیاری، ۱۳۹۰، ۵۴). در صاحبقرانیه از این نمونه در تالار حوضخانه استفاده شده است. قسمت پایین سکوی شاه‌نشین شمالی تالار، بر روی سنگ تصویر دو گروه حک شده که در مقابل هم قرار دارند و قرینه نیستند. در تصویر ۲۲ نیمی از آنها را می‌بینیم که لباس قاجاری بر تن دارند و گرز، شیبور و پرچم در دستان آنها دیده می‌شود. «در کاخ زمستانی کرملین در تالار گئورگ نیز بر روی پلاک‌هایی از جنس مرمر نام ارتش شوروی و اسم افسرانی که از فرمانده گئورگ پادشاه گرفته‌اند حک شده است» (Aleksandrov, 1984, 46). پیش‌تر نیز اشاره کردیم که در این تالار مجسمه‌سازی با گچبری ترکیب شده است. البته از پلاک‌هایی که در آن قرار دارد تصویر واضحی در دست نداریم؛ اما در بالای جایگاه پادشاه نقش برجسته سواری بر اسب مشخص است که شاید مانند سایر پلاک‌های تالار از جنس مرمر باشد.

موضوع تقریباً خاصی را نمایش می‌دهد. آرایه‌های طراحی سنتی ایرانی و هنر ایران در نقاشی سقف و درهای کاخ صاحبقرانیه با وجود ترکیب با ویژگی‌های غربی (از جمله تصاویر زنان و تصاویر کاخ‌ها) هنوز هم روح سنتی خود را حفظ کرده‌اند و مجموعه‌ای ایرانی را به نمایش می‌گذارند. نمونه‌ای دیگر از نقاشی را در تالار حوضخانه داریم که بر روی مرمهرهای سرتاسر دیوار تالار کشیده شده است (بر روی حوض وسط، تصویر ۱۰). این نقاشی‌ها شامل آرایه‌های گل و بوته است که به ظرافت بر روی مرمر ترسیم شده است. این نمونه در تصاویر موجود کاخ‌های روسیه یافت نشد ولی در سایر کاخ‌های قاجاری از جمله شمس‌العماره که با ویژگی‌های کاملاً اروپایی ساخته شده است وجود دارد.

۴-۴ آینه کاری

آینه کاری از جمله تزیینات و هنرهای مرتبط با معماری سنتی ایران است. تالار جهان‌نما یکی دیگر از زیباترین آثار آینه کاری‌های دوره قاجار را به نمایش می‌گذارد (تصویر ۵). آنچه مسلم است در معماری روسیه تزیینات آینه کاری مانند بناهای باروک دیده نمی‌شود و بیشتر گچبری‌ها با نقاشی تزیین شده است. تصویر ۲۰، نمونه‌هایی از آرایه‌های آینه کاری در تالار جهان‌نما را نمایش می‌دهد که می‌توان آنها را با آرایه‌های گچبری در صاحبقرانیه و بناهای روسیه (تصاویر ۱۱ الی ۱۴) مقایسه کرد. همان ویژگی سیالی خطوط و حرکت آرایه‌ها در اینجا نیز به نحو چشمگیری دیده می‌شود. هنرمند ایرانی، هنر خود را در ارائه اثری زیبا به کار گرفته است. آنچه بیش از همه جلب توجه می‌کند تفاوت با نقوش آینه کاری پیش از قاجار است. به خصوص در دوره صفویه که طرح‌های آینه کاری اغلب هندسی و یا نقوش گیاهی بود. در سمت راست تصویر ۲۰، آرایه تاج شاهی که در بحث گچبری نیز صحبت کردیم دیده می‌شود. استفاده از نقوش مورد علاقه شاهان و مربوط به سلطنت و نظام؛ همان چیزی است که در تالارهای کرملین به خصوص تالار گئورگ فراوان از آن استفاده شده است. آرایه‌های دیگری نیز در تالار حوضخانه (تصویر ۲۱) وجود دارد که از طرح گلدانی رایج در دوره صفویه الهام گرفته شده است. در تالار حوضخانه آینه کاری به گونه‌ای متفاوت‌تر از تالار جهان‌نما اجرا شده که تقریباً می‌توان آنها را مکمل یکدیگر دانست.

نتیجه

جدول ۱- شباهت‌ها و تفاوت‌های مولفه‌های کاخ صاحبقرانیه و بناهای روسیه
قرن ۱۸ و ۱۹ میلادی.

مولفه‌ها	شباهت‌ها	تفاوت‌ها
نقشه و ترکیب‌بندی	نقشه و تالارهای مستطیل شکل - پلکان دو طرفه - اتاق‌های فراوان در کنار تالارها - ترکیب‌بندی و فضا سازی راهروها	گسترده‌گی مجموعه کرملین و تعداد تالارهای آن نسبت به صاحبقرانیه بیشتر است
گچبری	تقسیم‌بندی فضای تالارها - تکرار آرایه‌ها با موضوعات یکسان - رنگ آمیزی	هندسی بودن آرایه‌های گچبری‌های روسی در مقایسه گچبری تالارهای صاحبقرانیه - یکسان نبودن منشأ طراحی
نقاشی	تک‌چهره‌ها - رنگ آمیزی گچبری‌ها - نقاشی سقف‌ها	آرایه‌های تک‌چهره‌ها - موضوعات نقاشی دیواری
آیینه کاری	-	آیینه کاری به شیوه صاحبقرانیه در بناهای روسی وجود ندارد
تزیینات سنگی و شیشه‌ها	شکل پنجره‌ها - مولفه‌های سنگی با آرایه‌های حکومتی	شیشه‌های رنگی پنجره‌ها - کاربرد کمتر تزیینات سنگی در صاحبقرانیه نسبت به بناهای روسیه

سال‌ها معماری و هنر روسیه تحت تأثیر غرب بود. از آغاز مسیحیت تا نیمه دوم قرن ۱۹ سبک‌های هنری غرب از جمله بیزانس، گوتیک، رنسانس، باروک و روکوکوروی هنرمندان روسی نفوذ داشتند و سرانجام روسیه در اواخر این نیمه با بهره‌گیری از سبک‌های غربی و ویژگی‌های هنر بومی خود به سبک روسی دست یافت. در پاسخ به پرسش دوم؛ روابط سیاسی و سپس هر یک از مولفه‌های تزیینات داخلی رایج در معماری صاحبقرانیه و روسیه - نقشه و ترکیب‌بندی، گچبری، نقاشی، آیینه کاری، تزیینات سنگی و شیشه‌های رنگی - بررسی شد. البته در اسناد به جای مانده از دوره قاجار هیچ اشاره‌ای به کمک گرفتن از معماران روسی در ساخت بنای صاحبقرانیه نشده است؛ اما با توجه به مولفه‌هایی که بررسی کردیم شباهت‌ها و تفاوت‌ها در جدول ۱ می‌بینیم. هدف این پژوهش یافتن شباهت‌ها و تفاوت‌های هنرهای تزئینی معماری داخلی روسیه با هنرهای تزئینی داخل کاخ صاحبقرانیه بود که در جدول ملاحظه کردیم. بنابراین فرضیه پژوهش پس از دستیابی به هدف این طور اثبات می‌شود: هنرهای تزئینی به کار رفته در معماری داخلی روسیه تحت تأثیر هنرهایی که از دوره مسیحیت از کشورهای اروپایی در روسیه نفوذ کرد قرار داشت. با توجه به شباهت‌های مولفه‌هایی که بحث شد معمار ایرانی با به کارگیری ذوق و سلیقه خود و الهاماتی که از نقاشی و ترکیب‌بندی کاخ‌های اروپایی و روسی گرفته بود، صاحبقرانیه را بازسازی کرد. بنابراین تلفیق هنرهای سنتی ایرانی با ایده‌های نو و تفکر خلاق معماران و هنرمندان صاحبقرانیه را پدید آورد و تأثیر هنر روسی در کنار هنرهای اروپایی بر این کاخ را نمی‌توان نادیده گرفت.

پی‌نوشت‌ها

عهد قاجار با تأکید بر فضاهای ورودی»، دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، کارشناسی ارشد باستان شناسی گرایش اسلامی، ۹۶.
۹ مهنز صفی صمغ‌آبادی، ۱۳۸۸، «مروری بر تزیینات معماری مسکونی ایران (قاجار و اوایل پهلوی)»، دانشکده هنر دانشگاه الزهراء، کارشناسی ارشد صنایع دستی، ۷۲.
۱۰ ۱۲۹۰ هجری.

- 11 Spasskaya.
- 12 Bazhn Ogurtsov.
- 13 Kristofor Golovei.
- ۱۴ اکثر کاخ‌ها با سلیقه شخصی ناصرالدین شاه طراحی می‌شد.
- 15 Ney Avaran.
- 16 Niyavaran.

۱۷ ۱۸۵۰ میلادی.

۱۸ ۱۲۵۹ شمسی.

۱۹ در دوره قاجار هر ۳۰ سال یک قرن نامیده می‌شد.

۲۰ تزییناتی شامل گچبری، آیینه کاری، مشبک، ارسی‌های رنگی، تراش سنگ، نقاشی و نقاشی لاک بر روی اشیای موجود؛ همگی آنها با لاله‌های رنگی لوسترها در دوره قاجار جزو جدایی ناپذیر چیدمان و معماری داخلی بود.
۲۱ کلاژ.

۲۲ به دلیل بسته بودن در بسیاری از اتاق‌ها امکان تشخیص دقیق اتاق

- 1 Apaksin House.
- 2 Pashkov House.
- 3 Motifs.

۴ ۱۲۶۴ هجری.

۵ البته این کار روسیه بخش مهمی از مأموریت مبارزه علیه بریتانیا بود و در این میان ایران از نظر سیاسی نقش مهمی را ایفا می‌کرد.

بهناز اسدی‌کیا، «معرفی و نقد کتاب: ایران و روسیه در بازی بزرگ، سفرنامه‌ها و شرق شناسی»، فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۴۰۵، ش ۲، (۱۳۸۹)، ۳۵۲.

۶ آقا محمدخان به دلیل درگیری‌های فراوان نتوانست به جز تخت مرمر اثر قابل توجهی از خود به یادگار بگذارد و به همان بناهای دوره صفویه و زندیه قناعت کرد. فتحعلی شاه که به امور تفننی بیشتر علاقه داشت ارگ سلطنتی اولیه را توسعه داد، نگارستان و قصر آن را پایه گذاری کرد و قصر معروف قاجار را بنا نهاد.

جلال فرهمند، «قصور قاجار»، فصلنامه تاریخ معاصر ایران، س دهم، ۳۷، (۱۳۸۵)، ۲۴۵.

۷ روابط ایران با روسیه از دوران صفویان جنبه رسمی یافت و با کشور گشایی‌های پتر کبیر در دوره نادرشاه و پس از آن آقا محمدخان بیشتر شد. اما پس از آقا محمدخان تصرف خاک ایران برای روس‌ها آسان شد.

۸ مینا رمضان جماعت، ۱۳۸۸، «نگرشی بر شیوه‌های خانه‌سازی تهران

بار وجود نداشت. اما سقف موزه جهان‌نما نیز شامل این توصیفات می‌شود و می‌توان حدس زد که سقف اتاق آثار چوبی و لاک‌ی در تالار حوضخانه نیز به همین شیوه مرجوک کار شده است.

فهرست منابع

- اسدی‌کیا، بهناز (۱۳۸۹)، معرفی و نقد کتاب: ایران و روسیه در بازی بزرگ، سفرنامه‌ها و شرق شناسی، فصلنامه سیاست (دانشکده حقوق و علوم سیاسی)، دوره ۴۰، شماره ۲، ص ۳۴۱.
- باباجانی، مصطفی (۱۳۹۰)، ایران و روسیه در دوره تزارها، دوماهنامه ایراس (ویژه مطالعات روسیه و آسیای مرکزی)، شماره ۳۲، ص ۴۲.
- بختیاری، پردیس و رضا افهمی (۱۳۹۰)، هنر ایران عصر قاجار (ترجمه‌ای از کلیات هنر عصر قاجار که در دایره‌المعارف ایرانیکا منتشر شده است)، کتاب ماه هنر، شماره ۱۶۲، ص ۵۰.
- بیگدلی، علی و سهیلا خندان درابی (۱۳۸۸)، بررسی روابط ایران و روسیه در دوران میرزا آقاخان نوری، دو فصلنامه مسکویه، سال سوم، شماره ۱۰، ص ۵۹.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۱)، ایران و ایرانیان، کیکاووس جهانداری، چاپ اول، شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، تهران.
- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۳)، سبک‌شناسی معماری ایرانی، غلامحسین معماریان، معمار، تهران.
- حاتم، جمشید (۱۳۸۱)، تکچهره‌های قاجار، دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی، کارشناسی ارشد پژوهش هنر، غلامعلی حاتم، فرهاد فخریان. حجتی، مهسا (۱۳۸۷)، بررسی دورنمای تاریخی شهر تبریز و طرح مرمت و احیای بلوک شهری پاستا، دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی، کارشناسی ارشد مرمت و احیا آثار هنری و تاریخی، زهره بزرگمهری، میترا آزاد.
- حشمت آزاد، رودابه (۱۳۸۲)، طبقه بندی و آسیب شناسی مجموعه نقاشی‌های موجود در مجموعه تاریخی فرهنگی نیاوران (کاخ صاحبقرانیه و گنجینه جهان نما) و ارائه راه‌حل‌های حفاظتی و تعیین اولویت‌های مرمتی، دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی، کارشناسی ارشد مرمت و احیا آثار هنری و تاریخی، رسول وطن دوست، رضا رحمانی.
- حکمت، محمد (۱۳۸۷)، حفاظت پیشگیرانه در موزه (مطالعه موردی: طرح آمادگی بحران در کاخ صاحبقرانیه با تکیه بر نقاشی‌های رنگ روغن)، دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی، کارشناسی ارشد مرمت اشیا فرهنگی و تاریخی، صمد سامانیان، منصور فلامکی.
- ذکا، یحیی و محمد حسن سمسار (۱۳۶۹)، تهران در تصویر، جلد ۱ و ۲، سروش، تهران.
- رمضان جماعت، مینا (۱۳۸۸)، نگرشی بر شیوه‌ها خانه‌سازی تهران عهد قاجار با تأکید بر فضاهای ورودی، دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، کارشناسی ارشد باستان شناسی گرایش اسلامی، جواد نیستانی، حمید خطیب شهیدی.
- سرنه، کارلا (۱۳۶۲)، آدم‌ها و آیینها در ایران، علی اصغر سعیدی، چاپ اول، زوار، تهران.
- سمسار، محمد حسن (۱۳۸۶)، سیمای تهران، مرجانه سلطانی، زیران (موزه عکاسخانه شهر)، تهران.

سودآور، ابوالعلا (۱۳۸۰)، هنر دربارهای ایران، ناهید محمد شمیرانی، عبدالرضا دهقانی، کارنگ، تهران.

صدقیانی، مارال (۱۳۸۹)، حفاظت و مرمت نقاشی‌های روی چوب سقف قوس‌دار کاخ صاحبقرانیه، دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی، کارشناسی ارشد مرمت اشیای تاریخی و فرهنگی، عبدالرسول وطن دوست، حمید فرهمند بروجنی.

صنیع‌الدوله، محمدحسن خان [اعتمادالسلطنه] (۱۲۵۷)، مرآت‌البلدان ناصری، بی‌نا(دارالطباعه مبارکه دولتی)، تهران.

فرهمند، جلال (۱۳۸۵)، قصور قاجار، فصلنامه تاریخ معاصر ایران، سال ۱۰، شماره ۳۷، صفحه ۲۴۵.

کردلو، معصومه (۱۳۶۸)، بسته بندی و جایگاه آن در هنر عصر قاجار، دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، فرزانه سجودی، بهرام کلهرنیا.

گودرزی دیباج، مرتضی (۱۳۸۸)، آیین خیا، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، سوره مهر، تهران.

Aleksandrov, Yuri (1984), *(The architectural silhouettes of the city) A Gide*, Glenys Ann Kozlov, Raduga publishers, Moscow.

Bartenev, Igor.valentine Batazhkova (1985), Leningrad. *Architectural land marks*. Art Museums, Suburban places and parks An Illustrated Guide. Alexander Miller, Aurora Art publishers, Leningrad, Printed and bound in the VSSR.

ПЛАСТИКА, ПРОСТРАНСТВО (1991), *Памятники русской архитектуры и монументального искусства*, Москва, Наука.

A.S.F. enterprise, [website], [online], <<http://www.asfenterprise.com/index.php?id=1364&lang=en>>, [2012/5/15].

Alexander Palace Time Machine, [website], 2010/07/01, [online], <<http://forum.alexanderpalace.org/index.php?topic=15047.0>> [2012/05/16].

Corbis images, [website], [online], <<http://www.corbisimages.com/stock-photo/rights-managed/DC002262/room-in-tsarist-kremlin-palace-moscow>>, [2012/5/16].

Interior original, Interior designing and decorating ideas, [website], 2011, [online], <<http://www.interiororiginal.com/luxurious-interior-designs-from-the-ancient-palace.html/st-george-hall-interior-decor-opulent-grand-russian-palace>> [2012/5/28].

Wikipedia, the free encyclopedia, [website], [online], <http://en.wikipedia.org/wiki/Russian_culture> [2012/5/14].